

РЕФОРМИТЕ ВО ВОСПИТНО-ОБРАЗОВНИОТ СИСТЕМ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА 23 ГОДИНИ ПОДОЦНА

Зоран Велковски

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филозофски факултет - Скопје,

Институт за педагогија, Република Македонија

E-mail: zoran@fzf.ukim.edu.mk

УДК: 37.014.3(497.7)“2005/2015“

Апстракт

И покрај тешкотиите со кои се соочува во годините на транзиција кон пазарна економија и демократско општество, Република Македонија се стреми кон градење на образовен систем во согласност со современите глобални тенденции. Овие напори постојано се соочуваа со надворешни и внатрешни предизвици кои го обликуваа образовниот систем и го насочуваа неговиот иден развој.

Голем број интервенции беа иницирани во образованието во првите 23 години по осамостојувањето, првенствено на проектно ниво. Целта на овие иницијативи беше подобрување на квалитетот на образованието. За жал, поголем дел се спроведуваа изолирани едни од други и во окружување обременето со политички влијание и тензии, со што се маргинализираше значењето на влијанијата на образовните реформи.

Реформите во образованието во голема мерка ги следеа темелите зацртани во Реформите Фаре во СОО, Националната програма за развој на образованието во Република Македонија 2005-2015, различни закони и подзаконски акти, Болоњскиот процес во високото образование, Концепцијата за деветгодишно образование, Концепцијата за задолжително средно образование, Интегралната концепција за стручно образование и обука и националните целно-ориентирани стратешки документи за национален и локален економски развој, и намалување на сиромаштијата и невработеноста, и унапредување на културата на живеење.

Клучни зборови: *образование, реформи, политика*

Според државните декларирани определби, Република Македонија треба да се трансформира во општество во кое образованието и обуката, културата и науката ќе претставуваат клучен фактор за добрата состојба на нејзините граѓани и јакнењето на економијата. Оттаму, реформите во образованието требаше да овозможат поголема компатибилност на националните стандарди со стандардите на Европската унија и пошироко, развој на демократијата и унапредување на граѓанското општество и развој на современо и интегрирано пазарно стопанство на земјата.

Основна цел на образовната политика на Република Македонија, зацртана во *Националната програма за развој на образованието 2005-2015*, е да обезбеди можности за стекнување на соодветно образовно ниво за секого и за сите возрастни групи и да осигури дека тие поседуваат компетенции кои се во согласност со барањата на општеството и пазарот на трудот.

За остварување на таа цел, образованието мора да биде достапно за секој што живее во Република Македонија, без оглед на неговата возраст, пол, религиозна

и сексуална определба, етничка припадност, здравствена состојба и социјална и финансиска положба. Исто така, образованието и обуката мора да ги поседуваат сите услови за ефикасност и ефективност за да бидат во состојба на сите да им понудат доволно општо и стручно образование.

Соочена со проблемот на слаба образовна структура на населението, големиот број лица со најмногу завршено основно образование (повеќе од 40%), слабата квалификациска структура на вработената и невработената работна сила и високиот степен на осипување во школувањето, државата презеде мерки за зголемување на задолжителното образование. Овие мерки треба да овозможат подигнување на нивото на образование на младите, со посебен акцент на зголемувањето на квалитетот на нивните општообразовни, стручни/работни и социјални компетенции.

Зголемувањето на траењето на задолжителното образование треба да помогне во воспоставувањето на динамична врска на образованието со пазарот на трудот и општествените промени. Создавањето на услови за континуирано стекнување на квалификации на младите треба да имплицира подобри стартни позиции при преодот од учење на работа, задржување или промена на работното место и активно учество во процесите на демократското одлучување.

Терцијарниот сектор, во периодот од 2003 до денес, постојано е во процес на промени, во најголема мера предизвикани од настојувањата на државата да ги имплементира препораките произлезени од Болоњскиот процес.

Во сферата на образованието на возрасните, исто така, се настојува да се најдат решенија кои ќе ја зајакнат оваа компонента од глобалниот образовен систем.

Периодот на транзиција на државата е исполнет со голем број иницијативи за менувања на легислативата во образованието, за воведување на децентрализација во образованието, за донесување на развојни програми, за зајакнување на административните и стручните капацитети на државните институции, за формирање на професионални тела, агенции и центри, за менување на структурата и организациската поставеност на образовниот систем и образовните установи и сл. Сето тоа е плод на настојувањата на државата да најде оптимални решенија кои ќе овозможат изградба на функционален образовен систем. Со право, овој период може да се нарече период на образовни реформи.

Зошто реформи?

Живееме во време на нагласени економски турбуленции проследени со кризи кои тешко се предвидуваат. Во 2012 година светот се соочи со сериозни предизвици во поглед на вработувањето и со голем дефицит на работни места. Трите години на континуирани кризни состојби на глобалните пазари на работна сила предизвикаа зголемување на невработеноста од 27 милиони лица од почетокот на кризата, која, според проекцијата на ИЛО ќе расте и во 2016 година ќе достигне 206 милиони невработени низ светот.

Во 2011 година, во светот, 74.800.000 млади лица на возраст од 15 до 24 години се невработени, што од 2007 година па до денешни дни претставува зголемување од над 4 милиони. Глобалната стапка на невработеност на младите, од 12,7%, е за цел процент повисока од нивото пред кризата. На глобално ниво, младите имаат речиси трипати поголема веројатност од возрасните да бидат невработени. Црните

сценарија, во контекст на сегашните случувања, предвидуваат мала надеж за значително подобрување на можностите за вработување на младите луѓе во блиска иднина.

Имено, ќе бидат потребни повеќе од 400 милиони нови работни места во текот на следната деценија за да се избегне понатамошно зголемување на невработеноста во светот. За да се генерира одржлив раст и да се одржи социјална поврзаност, светот мора да се соочи со генерирање на 600 милиони продуктивни работни места во текот на следната деценија.

Поради поврзаноста на економиите на земјите во Европа, кризата предизвика верижна реакција која не ја поштеди ниту една земја од несаканите последици во сите сектори. Како што се истакнува во „Европа 2020“, економската криза ги избриша стабилните вредности на стопанскиот раст и создавањето на нови работни места, кои беа резултат на работењето во последната деценија во европските земји. Бруто-домашниот производ (БДП) во ЕУ падна за 4% во 2009 година, додека индустриското производство падна на ниво од 90-тите години на 20 век. Тоа предизвика невработеност за 23 милиони луѓе или 10% од активното население во земјите во Европа. Јавните финансии претрпеа тежок удар, со просечен дефицит од 7% од БДП и нивоа на задолженост од преку 80% на БДП. Поедноставно кажано, две кризни години ја избришаа фискалната консолидација за изминатите дваесет години.

Денешната економија на преден план исфрли определени трендови кои се разликуваат од она што беше случај во минатото. Така, на пример, сè помали се можностите за обезбедување на доживотна кариера и безбедност на работното место за работниците, не само поради технолошките промени туку и поради сè поголемата флексибилност во изборот на работата. Кризата остави голем број луѓе без други опции, со што предизвика зголемување на бројот на лица кои се самовработени. Поради тоа претприемништвото е „жешка“ тема во предвидувањата на економскиот развој.

Уште еден тренд силно ја бранува светската јавност и креаторите на политики во земјите низ светот. Станува збор за тренд на зголемување на работната сила што дополнително врши притисок врз системите за образование и обука и понудата на работни места. Според извештаите на Обединетите нации, во последната деценија, работоспособното население се зголемило на глобално ниво за околу 600 милиони. Во исто време, бројот на вработени во информалниот сектор бележи тренд на зголемување и е во директна корелација со економската состојба. Ваквата состојба е предизвикана со намалување на наталитетот, продолжување на границата за пензионирање и зголемување на животниот век на населението.

Од сето наведено произлегува дека единствено сигурна е несигурноста во времето што доаѓа. Новото време бара решителност и истрајност. Промените во животот и работата нè ставаат сите пред сериозен испит на кој мораме благовремено да одговориме. Наместо да ги чекаме промените, сите заедно треба да се издигнеме со нив, да ги пресретнеме и да преземеме сè што е потребно за да обезбедиме развој на нашата економија и благодат за сите. Како што се вели во предговорот на *Европската стратегија 2020*, „Кризата е повик за будење, момент во кој сфаќаме дека вообичаеното дејствување ќе нè доведе до постепен пад, до второкласно значење во новиот глобален поредок... Ова е момент на вистината... сега е моментот да бидеме смели и амбициозни.“

Во иднината која носи многу непредвидливи нешта, несомнено е дека просперитетот на нашата земја мораме да го бараме во глобалниот натпревар на идеи, знаења и вештини. Мораме да ги подобриме вештините на нашиот народ и да ги приспособиме на специфичните барања на новата економија, и да ги зајакнеме нашите капацитети за истражување и развој. Ова се столбовите на кои треба да ја градиме нашата иднина.

Масовното производство, иманентно за послабо развиените земји во светот, кое по правило има потреба од помалку обучени работници и работници со пониска квалификација, по логиката на своето изумирање, директно го загрозува економскиот развој и опстанокот на овие земји. Ако знаеме дека автоматизацијата и информатичките иноваторства во најголема мера ги погодуваат наједноставните и репетициските работни места за кои е потребна ниска квалификација, а кои се истовремено и доминантна структура во масовното производство, тогаш судбината на послабо развиените земји во светот воопшто не е розова, особено на планот на невработеноста.

Според предвидувањата на експертите, токму терцијарниот сектор ќе претставува поле во кое се очекува лицата со повисоки квалификации да најдат работен пласман. Меѓутоа, со оглед на тенденцијата за симплификација на работните операции, карактеристични токму за работните места во терцијарниот сектор, не смее да се исклучи можноста за постоење на работни места кои ќе имаат потреба од пониски квалификации.

Зголемувањето на комплексноста на работата бара од работниците да знаат многу повеќе од едноставно да ги извршуваат своите работни задачи. Од нив, исто така, се бара да бидат ефективни и да работат во тимови. Работните задачи, базирани на знаења од работниците, бараат аналитички вештини и вештини за донесување на одлуки. Иако потребата од високо когнитивни вештини е присутна кај професионалните, техничките и менаџерските работни места, сепак, дури и административните задачи бараат повеќе независно донесување одлуки. Од работниците се бара континуиран развој на нивните компетенции и тоа е од суштинско значење за сите нив.

Способноста за тимска работа и разрешување на конфликти и преговарачките вештини се од суштинско значење за заедничка работа, бидејќи појавата на конфликти е честа во колаборативниот процес на работа, во расправите за целите, методите на работа, работните задачи, времето, оптовареноста, признанијата и наградите итн. Тие овозможуваат подобра подготвеност за справување со отворени проблеми кои се составен дел од современите процеси на работа, за подобро слушање и разбирање на различните идеи и перспективи и подобро решавање на прашања преку заемно полезни начини. Развојот на односите и вмреженото споделување на важни информации, исполнувањето на ветувањата, подготвеноста да се влијае врз развојот на доверба овозможуваат меѓусебна доверба и посветеност во постигнувањето на заеднички цели.

Дали образовниот систем може да одговори ефикасно на сите овие барања? Изгледа невозможно образованието да продуцира работници кои ќе бидат спремни ефикасно да се вклучат на пазарот на трудот. Динамиката на промени во техниката и технологијата е премногу силна за еден крут систем со бавни механизми и во голема мера забавен со бирократски процедури да може успешно да ја следи оваа динамика. Проблемот станува поголем ако се однесува на централизиран

систем на одлучување. Без автономија и слобода за брзо одлучување и реакција на динамичните промени во сферата на трудот, образовниот систем е неспособен да одговори на овие барања. Во тој случај, бизнис-секторот постојано ќе се жали дека не добива квалитетни работници и дека нововработените имаат добри теоретски знаења, но им недостигаат специфични стручни знаења, потребни за работното место.

Генерално гледано, потенцирањето на потребата за формирање кадри со тесен профил на професионална култура, сè до степен на фах-идиотија, предизвика парадоксална ситуација. Образованието што некој го стекнал за време на редовното школување, поради големиот временски интервал на невработеност, не може да биде употребено во моментот на вработувањето поради неговата застареност или бидејќи системот не може да понуди доволно работни места за акумулација на новите работници. Исто така, знаењето што се стекнува во формалното образование, поради брзата динамика на застарување на научните знаења, темпото на научно-технолошкиот развој и исчезнувањето на низа занимања и професии, губи од својата оптималност при неговата апликација во сферата на трудот. На тој начин, образованието постојано доцни заради динамиката која го следи развојот на трудот и, наместо да биде насочено кон иднината, тоа, по правило, се занимава со сегашноста.

Реформи во образованието

Сите реформи во воспитно-образовниот систем во Република Македонија, од осамостојувањето до денес, својата причина за постоење ја бараа во одговорноста на државата за остварување на глобалните политики кои се однесуваат на оваа сфера од страна на сите фактори кои се во директна или индиректна врска со образованието. Во таа смисла, државата презема одговорноста за реализација на целите, начелата и препораките кои се зацртани во меѓународните документи за развој на образованието во Европа и светот. Стратешките приоди, приоритети и препораки содржани во: програмата *Образование за сите* (2000), *Милениумските цели (2000)* на ОН, *Лисабонската агенда* (1997 и 2001), *Декларацијата од Копенхаген* (2002), *Меморандумот за доживотно учење* (2000), *Коминикето од Маастрихт* (2004), *Коминикето од Бордо* (2008), *Коминикето од Бриж* (2010), *Торинскиот процес* (2010), *Образование и обука* (2020) на Европската комисија и препораките произлезени од *Болоњскиот процес* претставуваат референтна рамка во која се содржат најголемиот дел од целите кои државата, а со тоа и нејзиниот образовен систем треба да ги реализира во претстојниот период.

Паралелно со економските и политичките интервенции, земјата, во периодот од независноста до денес се судри со предизвици за зголемување на квалитетот и ефикасноста на образованието на сите нивоа. Таа настојуваше образовниот систем да го усогласи и приспособи на стандардите што се иманентни за земјите во ЕУ.

Во изминатите две децении државата спроведе голем број реформски интервенции и активности во образованието. Овие иницијативи ги карактеризираа неколку типови реформи во воспитно-образовниот систем во Република Македонија:

- Реформи од системски/структурен карактер;
- Реформи од корективен карактер;

- Реформи од модернизациски карактер; и
- Реформи од глобален карактер.

Во рамките на системските/структурните реформи се презедоа следниве интервенции:

- Зголемување на задолжителното образование од 8 на 13 години;
- Воведување на курикулуми со различно времетраење и за различни нивоа на квалификации во средното стручно образование;
- Поставувањето на системот на образованието на возрастите како составен елемент на глобалниот образовен систем;
- Дополнување на мрежата на јавни образовни установи со установи во приватно владеење;
- Воведување на државната матура и екстерното оценување;
- Зајакнување на институционалните капацитети за поддршка на образованието (Совети и центри за СОО, Совети и центри за образование на возрастни, Државен центар за оценување и сл.);
- Проширување на мрежата на високо-образовни установи;
- Обиди за институционално решавање на социјалното партнерство и социјалниот дијалог;
- Воведување на децентрализација во управувањето и трансфер на надлежностите и одговорностите од централно на локално ниво;

Во рамките на корективните реформи се презедоа следниве интервенции:

- Изработка на стратегиски и развојни документи и програми;
- Промени на легислативното окружување на образованието;
- Дефинирање на Национална рамка на квалификации (стандарди на занимања, квалификации и стандарди за СОО);
- Промени во системите за финансирање;
- Набавка на опрема и учебни помагала;
- Зајакнување на истражувањето и иновациите;
- Подигање на образовното ниво на маргиналните групи на население;
- Зголемување на опфатот во предучилишното образование;
- Намалување на бројот на лицата кои предвреме го напуштаат образованието;
- Зголемување на вертикалната мобилност т.е. зголемување на бројот на дипломирани средношколци кои го продолжуваат образованието;
- Обиди за зајакнување на образованието на возрастите и сл.

Во рамките на модернизациските реформи се презедоа следниве интервенции:

- Настојувања за создавање на образовен систем кој ќе ги почитува националните традиции и истовремено ќе биде во согласност со европските тенденции;

- Обиди за промени во курикулумите (промена на целите, воведување на нови предмети, интердисциплинарен пристап, приспособување на курикулумот на потребите на клиентите и др.);
- Воведување на стандарди на компетенции во предучилишното, средното и високото образование;
- Обуки на наставниот кадар;
- Обиди за создавање на инклузивно училиште;
- Вклучување на информациската технологија во образовниот процес;
- Зајакнување на претприемништвото во образовниот процес, и сл.

Во рамките на глобалните реформи се презедоа следниве интервенции:

- Интернационализација на образованието и поврзување;
- Образовна мобилност на наставен кадар и ученици/студенти;
- Болоњски процес / Европски образовни програми;
- Воведување на европската димензија во образованието.

Прашањата од типот: Како да се изгради ефикасен курикулум кој ќе ги задоволи потребите на поширок број клиенти (ученици, родители, вработувачи, образовни установи, општеството во глобала)? Какво иницијално образование на наставниците им е потребно и како да се постави ефикасен и динамичен систем за професионално усовршување на наставниците? Како да се реорганизира училишната администрација? Која е улогата на просветната инспекција? Како да се прибираат информации за работата на училиштата и дестинациите на учениците по нивното завршување? Како да се вклучат релевантните засегнати страни не само во работата и одлучувањето во училиштата туку и во градењето на образовната политика? Како да се обезбеди висок квалитет во учењето? Како да се воспостави ефективен социјален дијалог и кој сè треба да учествува во него? Како да се воспостави ефикасен менаџмент на реформите? и сл., сè уште го исцрпуваат вниманието на експертската јавност и на надлежните институции.

Има ли место за задоволство

Дали севкупните реформски иницијативи постигнале успех или не, најдобро може да се заклучи само во процесот на компарација на постигнувањата со другите земји од Европа. Ако се споредат податоците од нашата земја со одредниците 2020 на Европската унија во сферата на образованието може да се заклучи следново:

- **До 2020 година најмалку 95% од децата на возраст од 4 години до годината за започнување на задолжителното образование треба да партиципираат во рано детско образование.** Учеството во рано детско образование изнесува 29,6% наспроти просекот на ЕУ-27 од 92,3% укажува дека треба да се вложат дополнителни напори за достигнување на ниво на ЕУ;
- **До 2020 година уделот на 15-годишници со недоволни способности за читање, математика и наука треба да биде под 15%.** Со учеството на

државата во ПИСА 2015 ќе може да се утврди вистинската успешност на земјата во однос на оваа одредница;

- **До 2020 година уделот на лица кои предвреме го напуштаат образованието треба да биде помалку од 10%.** Предвременото напуштање на образованието бележи извонреден напредок од 10,8% меѓу 2006 и 2012 (од 22,8 на 12,0%). Земјата покажува подобар успех од просекот на ЕУ-27 (12,9%). Индикаторот за женската популација е во извесна мера полош одошто за машката;
- **До 2020 година бројот на население на возраст од 30 до 34 години со високо образование треба да биде најмалку 40%.** Во периодот меѓу 2006 и 2012 остварен е пораст од 10,3 % и достигна 21% (наспроти просекот на ЕУ-27 од 35,5%, 2012). Во согласност со трендовите во други земји, индикаторот за женската популација е повисок;
- **До 2020 година најмалку 15% од возрасните треба да учествуваат во доживотното учење.** Ова учество изнесува 3,3% наспроти просекот од 9,3% во ЕУ. Земјата забележа пораст од 2,3% на 3,3% меѓу 2005 и 2009 (надминувајќи голем број земји од југоисточна Европа, како и Турција). Податоците за 2011 година, покажуваат зголемување на 3,4%;
- **Најмалку 20% од дипломираните студенти и 6% од младите на возраст од 18 до 24 години со иницијална стручна квалификација треба да поминале студиски период во странство.** Education and Training Monitor 2012 на Европската комисија посочува дека податоци за дипломираните не се достапни за многу земји и не е возможно да се утврди нивото на оваа одредница. Ако се погледаат податоците за упис, земјата покажува релативна успешност, со 6,6% (2010) од сите студенти во високото образование запишани во друга земја-членка на ЕУ, ЕЕА или земја-кандидатка;
- **Уделот на вработени дипломирани ученици и студенти (од 20 до 34-годишна возраст) кои го напуштиле образованието и обуката не повеќе од три години пред референтната година треба да биде најмалку 82%.** Во 2011 година, вкупната стапка на вработеност (население од 20 до 64 години) изнесуваше 48,4% (а само 38,8% за жени), што е ниско во споредба во просекот на ЕУ-27 од 75,2% (и 62,3% за жени).

Ваквата компарација покажува дека е направен извесен исчекор во одредени сфери од образованието во нашата земја, но исто така покажува дека поголем број одредници сè уште не сме ги постигнале, а кај некои сме многу далеку. Кои се причините за тоа?

Кој и да е образовен потсистем претставува свет за себе, но истовремено и функционален и неделив дел од целостта на образовниот систем. Оттаму и реформите во предучилишното, основното, средното и високото образование, како и образованието на возрасните, мора да се посматраат само во контекст на сеопштите реформи во глобалниот образовен систем. Досегашните напори на овој план изобилуваа со низа противречности и слабости токму поради парцијалните пристапи и интервенции.

Од 1991 година до денес бевме сведоци на голем број иницијативи во сферата на воспитно-образовниот систем на Република Македонија. Главната цел на сите

овие активности беше подигање на квалитетот на образованието. За жал, најголем број од интервенциите се спроведуваа во услови на интензивни политичка тензии, со што се маргинализираше важноста на образовните реформи. Имплементирани под сенката на политичко ривалство, образовните реформи манифестираа серија неконзистентности и слабости, како на пр.:

- Се преземаа активности без подготовка на стратешки документи кои јасно би ги дефинирале државните приоритети во областа на образованието.
- Интервенциите на терен често не беа следени со интервенции во легислативата;
- Во случаи кога се изготвуваа стратешки документи за соодветните потсистеми, без оглед на нивниот квалитет, поради честите промени во владата, партијата на власт сосема ги игнорираше, бидејќи беа подготвени од страна на претходната влада... и така од почеток;
- Реформите во образованието се карактеризираа со низок степен на координација, бавни бирократски процедури и неефикасност;
- Реформите често пати се спроведуваа преку неселективно ангажирање на „подобни“ домашни експерти, кои поради слабите компетенции, немаа капацитети за имплементирање на квалитетни реформи во образованието;
- Поради „слабот“ квалитет на таквите „домашни експерти“, мораа да се ангажираат меѓународни експерти, кои имаа слаби познавања за состојбите во Република Македонија, што резултираше со непотребни активности и залудно трошење време и финансиски средства или со прекинување на интервенциите;
- Домашните и меѓународните носители на активностите често дејствуваа без ефикасна координација. Поради тоа, некои активности се преклопуваа, или некои клучни национални образовни прашања беа испуштени, додека значајни средства се трошеа на прашања важни за други земји, но не карактеристични и за Македонија;
- И покрај постоењето на определени анализи за состојбите во образованието во Македонија, во голем број случаи, се изготвуваа нови анализи, кои често водеа до истите заклучоци кои веќе беа претставени во постојните анализи. Вака непотребно се трошеше време и ресурси;
- Интегрален пристап кон реформите во образованието во Република Македонија немаше. Најчесто интервенциите беа лимитирани на определени сегменти (обука на наставници, превенција на конфликти, развој на наставни програми за определено ниво, обезбедување на компјутери за училишта; интервенции се правеа во основното образование без поврзување и координација со предучилишното и средното образование, ВЕТ-реформите се правеа без координација со основното и високото образование, итн.);
- Голем број од интервенциите кои резултираа со успех и позитивни резултати не ја остварија својата одржливост.

Наброените слабости од претходните интервенции во образованието во Република Македонија се само дел од искуствата што можат повторно да играат негативна улога ако не се елиминираат или избегнат.

Очигледно е дека клучниот фактор за успешна реформа во образованието се луѓето и тоа од сите засегнати страни (државните институции, воспитно-образовните установи, бизнис-секторот, економијата, синдикатите, и сл.). Со оглед дека главните структури ги поседуваат потребните компетенции и капацитети за успешна реформа во образовниот сектор, треба да се очекува нејзино успешно спроведување. Сепак, ако ги повториме истите грешки од минатото и ако повторно недостасува координација меѓу нив, постојат големи шанси за неуспех. Меѓусебната соработка е неопходна со цел:

- Постигање консензус околу квалитетот како крајна цел, на што сè друго треба да му е подредено;
- Елиминирање на политички/партиски интереси и влијанија;
- Јасно дефинирање на приоритети;
- Навремено договарање на активности;
- Идентифицирање на финансиски средства (донации, кредити, итн.);
- Предвидување и елиминирање на можни опструкции во рамките на самиот образовен сектор;
- Ефикасно користење на капацитетите на домашните експерти;
- Активно вклучување на засегнатите страни;
- Продолжување со децентрализацијата во образованието;
- Учество на меѓународните натпревари.

Добрите потенцијали за успех на реформите во образовниот сектор се засилени со фактот што најголемите опструкции и нивно одбивања од страна на самите воспитно-образовни установи се веќе елиминирани. Очигледно е дека денес кадарот во образованието е подготвен за спроведување на реформите. Со цел ова да се оствари, треба да се задоволат четири основни предуслови:

- Мора да се идентификуваат дополнителни финансиски ресурси;
- Треба да се преземе динамична обука за раководниот кадар за да се обезбеди успешно реализирање на реформите;
- Треба да се донесат прецизни и јасни државни документи (закони, регулативи, упатства) за да се олесни и поддржи реформата;
- Треба да се забрзаат административните процедури;
- Потребно е постигнување на политичко единство.

Основниот принцип на реформата мора да биде ослонување на домашни капацитети во текот на нејзиното спроведување. Секоја помош однадвор (финансиска и експертска), која ќе ја поддржи нејзината имплементација, ќе биде добредојдена. Можеме да се најадеме од рибата што ќе ни биде дадена, но сепак, подобро е да научиме сами да ловиме риба.

Користена литература

1. Bologna Process European Higher Education Area: Available at <http://www.ehea.info/>
2. Commission of the European Communities Brussels, 30.10.2000 Sec(2000) 1832 Commission Staff Working Paper - *A Memorandum on Lifelong Learning*
3. Државен завод за статистика (2012): Состојба од 16.11.2012
4. European Commission (1997), *Convention on the Recognition of Qualifications Concerning Higher Education in the European Region*, Lisbon; Commission of the European Communities (2001), Report from the Commission: The Concrete Future Objectives of Education Systems, Brussels, 31.01.2001, COM(2001) 59 Final
5. European Commission (2010): *EUROPE 2020 - A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, Brussels, 3.3.2010, COM(2010) 2020 final
6. European Commission, *Education and Training Monitor 2012*, SWD(2012) 373/2. Accessed on: 18/03/2013, available at: http://ec.europa.eu/education/news/rethinking_en.htm
7. European Commission, *Education and Training Monitor 2012*, SWD(2012) 373/2. Accessed on: 18/03/2013, available at: http://ec.europa.eu/education/news/rethinking_en.htm. p. 41
8. European Council (2002): *Declaration of the European Ministers of Vocational Education and Training, and the European Commission*, convened in Copenhagen on 29 and 30 November 2002, on enhanced European cooperation in vocational education and training - "The Copenhagen Declaration", Copenhagen
9. Eurostat (2010): *Europe_2020_indicators*
10. Eurostat (2010): *Tertiary educational attainment by sex, age group 30-34*
11. Eurostat (2010): *Employment rate by sex, age group 20-64*
12. Eurostat (2010): *LFS database*, May 2010.
13. ILO (2012): *Global Employment Trends 2012 - Preventing a deeper jobs crisis*, International Labour Office, Geneva
14. José Manuel Barroso, Communication from the Commission, *Europe 2020 – A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, Brussels, 2010
15. Maastricht Communiqué, on the *Future Priorities of Enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training (VET)*, 14 December 2004 (http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc/vocational/maastricht_en.pdf)
16. Министерство за образование и наука на Република Македонија (2005): *Национална програма за развој на образованието 2005 – 2015*, Скопје: Биро за развој на образованието на Република Македонија.
17. Министерство за образование и наука на Република Македонија (2013): *Стратегија за стручно образование и обука 2013 – 2020*, Скопје: Министерство за образование и наука на Република Македонија и ETF.
18. OECD (2009): *Development Centre Studies Is Informal Normal?: Towards More and Better Jobs in Developing Countries*.
19. The Bordeaux Communiqué on enhanced European cooperation in vocational education and training, *Communiqué of the European Ministers for vocational education and training*, the European social partners and the European Commission, meeting in Bordeaux on 26 November 2008 to review the priorities and strategies of the Copenhagen process
20. The Bruges Communiqué on enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training for the period 2011-2020, *Communiqué of the European Ministers for Vocational Education and Training, the European Social Partners and the European Commission*, meeting in Bruges on 7 December 2010 to review the strategic approach and priorities of the Copenhagen process for 2011-2020
21. The Council of the European Union (2009): *Notices from European Union Institutions and Bodies, Council conclusions of 12 May 2009 on a strategic framework for European cooperation in education and training ('ET 2020')*, Official Journal of the European Union (2009/C 119/02)

22. The Torino Process, available at: http://www.etf.europa.eu/Web.nsf/pages/Torino_Process_EN
23. UNDP (2000), *Millennium Development Goals (MDG)* - United Nations Millennium Declaration, Millennium Summit in New York, 6-8 September
24. UNESCO (1990): *World Conference on Education for All - Meeting Basic Learning Needs*, Jomtien, Thailand, 5-9 March
25. Unesco (2012): *Transforming Technical and Vocational Education and Training Building skills for work and life*, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris 2012.